

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О.О.ПОТЕБНИ

ВИДАЙЧУК
ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 811.161.2'04'342'35

РОЗВИТОК ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ
СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI –
XVIII СТ. НА ТЛІ ПРАВОПИСНОЇ ТРАДИЦІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ ЖИТІЙНО-ПОВІСТЕВИХ ПАМ'ЯТОК)

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: кандидат філологічних наук **ПЕРЕДРІЄНКО Віталій Аркадійович**, доцент кафедри української філології Київського славістичного університету.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор **МАТВІЯС Іван Григорович**, провідний науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України;

кандидат філологічних наук **ЛИСА Галина Іванівна**, доцент кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету

Провідна установа: Харківський державний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, кафедра української мови, Міністерство освіти і науки України, м. Харків

Захист відбудеться 11 травня 2004 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 для захисту докторських (кандидатських) дисертацій в Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано 8 квітня 2004 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор

Н.Г.Озерова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

В українській історичній лінгвістиці існує потреба вивчення фонетики у зв'язку з орфографією на матеріалі староукраїнських рукописів різних стилів і жанрів, історичних періодів та з різних територій походження. Староукраїнська орфографія, що мала традиційний характер, була загалом далека від живого мовлення. На її становлення впливали дві тенденції: а) традиція етимологічного кириличного правопису, підсилена другим південнослов'янським впливом та публікацією граматик церковнослов'янської мови в кінці XVI – XVII ст.; б) потреба відбивати живу мову на письмі. Ці тенденції найчастіше суперечили одна одній, що спричиняло значні труднощі з передаванням на письмі ряду звуків.

Правопис як система правил фіксації на письмі живого мовлення формально в Україні на період XVI – XVIII ст. був відсутній. Орфографічна структура української мови складалася поступово, разом зі становленням графіки як основного конструктивного матеріалу орфографії та становленням фонологічної системи мови, яку ця орфографічна структура мала відбивати. Отже, для глибшого дослідження фонологічних процесів, що відбувалися в живій українській мові, виявляється актуальним знання староукраїнського орфографічного узусу і тих явищ, які протягом століть фіксувалися в писемних пам'ятках. Звідси випливає потреба залучити до аналізу значний рукописний джерельний матеріал, зокрема житійно-повістеві літератури, яка досі під цим кутом зору практично не розглядалася, а також з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між фонетичними явищами та фактами їх відбиття в пам'ятках. Нарешті, дослідження еволюції старої правописної системи дозволяє глибше зрозуміти сучасний український правопис, історію формування його фонетичного принципу.

Агіографічні твори XVI – XVIII ст. є цінними пам'ятками для дослідження. Канони агіографії вироблялися поступово, завдяки багатовіковому розвитку цього жанру. Вироблені у Візантії зразки з плином часу змінювалися, іноді докорінно перероблялися. Зазнавала значних змін і мовна основа: у тексти вкраплювалися не лише світські елементи сюжету, а й риси живої мови. Особливої ваги ці явища набувають у другій половині XVI – XVIII ст., коли в Україні відбувалися процеси демократизації та націоналізації літературної мови, нормування на народній основі, інтенсивного жанрово-стильового розвитку, характерного для епохи Бароко. Житійно-повістеві твори повно відбивали названі явища; до того ж, вони стали на той час одним із жанрів літератури для повсякденного читання, своєрідною художньою белетристикою, отже, мали певний вплив на читачів.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, потребою вивчення фонетики у зв'язку з орфографією на матеріалі староукраїнських рукописів різних стилів і жанрів, історичних періодів та з різних територій походження; по-друге, недостатнім висвітленням у науковій літературі питання про графіко-орфографічні норми староукраїнської мови XVI – XVIII ст.

Частково ця проблема розв'язується у працях П.Житецького, І.Франка, І.Огієнка, М.Жовтобрюха, Ю.Шевельова, В.Німчука, І.Чепіги, Г.Півторака, Л.Гнатенко та ін. Дослідники звертали увагу на явища формування фонологічної системи української мови та засоби відтворення кириличною графікою звукових особливостей живої мови, на відповідні орфограми у староукраїнських пам'ятках, на варіативність вживання кирилических літер для позначення етимологічних звуків, відзначали певне пристосування традиційного правопису до живомовних особливостей. Праці з історичної фонології, історії української літературної мови та історії українського правопису створили добрий ґрунт для аналізу фонетики і правопису пам'яток певного жанру, певного історичного періоду тощо. Проте староукраїнська орфографія досі майже не вивчалася як система; винятки маємо, зокрема, у вступних статтях до видань у серії «Пам'ятки української мови», у дослідженнях деяких її аспектів у студіях з історії української мови.

Мета дослідження полягає, по-перше, у розгляді найістотніших закономірностей процесу формування фонетичної та орфографічної систем староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. у зв'язку з переходом до нової доби, по-друге, у проведенні порівняльно-історичного і статистичного дослідження становлення староукраїнської графіко-орфографічної системи другої половини XVI – XVIII ст. для відтворення голосних і приголосних звуків.

Завдання дослідження, виходячи з зазначеної мети, можна сформулювати в такому вигляді:

- 1) проаналізувати системи вокалізму і консонантизму та закономірності їх відбиття в пам'ятках, з'ясувати різносистемні варіанти у вживанні звуків (живомовні, книжно-традиційні, іншомовні), узвичаєні в писемній практиці відповідного періоду;
- 2) простежити, якою мірою кирилична орфографічна традиція відбивала реальну живомовну фонетичну систему;
- 3) з'ясувати явища взаємодії та співвідношення книжно-традиційних і живомовних рис у староукраїнській фонетиці та орфографії другої половини XVI – XVIII ст., здійснити відповідні кількісні підрахунки в досліджуваних текстах;

4) з'ясувати ступінь унормованості фонетичної системи староукраїнської літературної мови другої половини XVI – XVIII ст., визначити риси, які стали характерними для фонетичної системи нової української мови;

5) простежити закріплення староукраїнського орфографічного узусу, практики вживання букв на позначення голосних і приголосних у системі правил, відбитих у спеціальних розділах граматики кінця XVI – XVII ст.

Об'єктом дисертаційного дослідження є фонетична та орфографічна системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. В історії української мови цей період характеризується занепадом старої книжної традиції та формуванням літературної мови на народній основі.

Предметом – система голосних і приголосних фонем та їхня графічна й орфографічна реалізація в пам'ятках житійно-повістевого жанру, а також, на основі аналізу основних рис цієї системи та її реалізації, ступінь фонетичної і правописної унормованості староукраїнської літературної мови другої половини XVI – XVIII ст.

Основні методи дослідження. Для виконання поставлених завдань застосовуються порівняльно-історичний метод і метод логічного опису, прийом внутрішньої реконструкції. Статистичні підрахунки дозволяють простежити на хронологічних зрізах тенденції взаємодії у староукраїнській орфографії двох правописних систем: староукраїнської та південнослов'янської. Розгляд деяких діалектних особливостей у текстах зумовлює застосування методів лінгвістичної географії. З огляду на особливості житійно-повістевих пам'яток вдалим у використанні виявився метод контекстного аналізу, що дозволив розглянути рукописи як структуровану цілісність і дібрати уривки для дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою спробою дослідження української історичної фонології у зв'язку з правописом на матеріалі вперше введених у науковий обіг пам'яток житійно-повістевого жанру. На широкому фактичному матеріалі цілісно й системно в порівняльно-історичному і статистичному аспектах досліджено становлення староукраїнської правописної системи другої половини XVI – XVIII ст. на основі взаємодії різних правописних складників.

Теоретичне значення. Дослідження дозволило уточнити ступінь унормованості староукраїнської фонетичної системи на тлі розвитку правописної системи, визначити нові часові проміжки у становленні обох систем у межах періоду другої половини XVI – XVIII ст., доповнити певними теоретичними висновками аспекти взаємодії між ними. Врахування староукраїнського орфографічного узусу і тих явищ, які століттями фіксувалися в пам'ятках, дозволяє поглибити розуміння історії формування фонетичного

принципу українського правопису. Істотним видається з'ясування значення пам'яток житійно-повістєвого жанру з погляду висвітлення історії української фонології та орфографії і введення їх у науковий обіг.

Практичне значення. Результати роботи можна використати для глибшого теоретичного опрацювання проблем діяхронної фонології української мови, для написання відповідних спецкурсів з історичної фонології, графіки та орфографії, праць з історії українського правопису, у практиці викладання у вищій школі. Одержані результати дозволяють реконструювати систему відтворення української фонетики засобами кириличної графіки та висвітлити проблему переходу від етимологічного до фонетичного принципу в історії українського правопису. Вони будуть корисні археографам для опису староукраїнських текстів, допоможуть за графіко-орфографічними особливостями ідентифікувати писемні пам'ятки, час і місце їх створення; на ряд положень дисертації можна покликатися під час публікації пам'яток. Фактичний матеріал дисертації можна використати як додатки до словників староукраїнської мови, для укладання реєстрів слів і форм у певному жанрі писемних текстів.

Джерельну основу дисертації становить матеріал, зібраний зі староукраїнських пам'яток житійно-повістєвого жанру другої половини XVI – XVIII ст. Дослідження проводилося на оригінальних рукописних текстах із залученням для зіставлення факсимільних видань із серії «Пам'яток української мови» та фотокопій. Досліджувалися рукописи з фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України. Граматичні праці досліджувалися за факсимільними виданнями, здійсненими М.Возняком (1911), В.Німчуком (1954, 1961, 1979), І.Білодідом та Є.Кудрицьким (1970), К.Бідою (1878), М.Лизанцем (1989) та ін.

Список опрацьованих джерел налічує 47 позицій: 12 рукописів XVI ст., із яких використано для аналізу масив обсягом 15 тисяч слововживань, у тому числі для кількісних підрахунків 10 тисяч; 14 рукописів XVII ст. з обсягом 17 тисяч слововживань, з них для кількісних підрахунків 10 тисяч; 17 рукописів XVIII ст. з обсягом відповідно 25 і 10 тисяч слововживань; загалом простежено фонетичні та правописні особливості 57 тисяч слововживань, із них фронтально, з кількісними показниками, – 30 тисяч. Для зіставлення залучається ділова документація київських монастирів XVI – XVIII ст.: вона міститься в 4 рукописах, із яких для кількісних підрахунків залучено 10 тисяч слововживань. Формування вибірки, тобто контрольних текстів для встановлення частоти вживання аналізованих одиниць, підпорядковувалося вимозі однорідності: нами добиралися ті рукописи та уривки рукописних текстів, які за своїм змістом відходили від

канонічного життя і тому, найімовірніше, мали найбільший відсоток живомовних рис. Матеріал контрольних текстів оформлено у вигляді реєстрів слововживань, за якими і виконано кількісні підрахунки фонетико-орфографічних явищ для кожного з названих періодів. Повний перелік їх із зазначенням контрольних текстів міститься в тексті дисертації у «Списку використаних джерел» («А. Умовні скорочення назв пам'яток»).

У дисертації ми також послуговуємося картотекою, укладеною до Словника староукраїнської мови XVI – XVIII ст., яка зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дослідження пов'язане з напрямками наукової теми № 01БФ044-01 «Актуальні проблеми розвитку української філології», що виконується в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертаційної праці та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії української мови та щорічних конференціях професорсько-викладацького складу Інституту філології Київського університету імені Тараса Шевченка впродовж 1999 – 2003 рр. і на засіданні відділу загальнослав'янської проблематики та східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України в лютому 2004 р. На наукових конференціях: «Дискурс сучасної історичної романістики: поетика жанру» (Київ, 2000), «Функціонування і розвиток української та слов'янських мов у сучасному світі» (Київ, 2000), конференції, присвяченій 95-й річниці від дня народження та 5-й річниці з дня смерті доктора філологічних наук, професора М.А.Жовтобрюха (Київ, 2000), міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми слов'янознавства» (Київ, 2003).

Публікації. Зміст дисертації відображено в шести статтях, опублікованих у наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, «Списку використаних джерел» («А. Умовні скорочення назв пам'яток» – 47 найменувань; «Б. Література» – 225 найменувань). Повний обсяг дисертаційного дослідження – 208 с.

ЗМІСТ РОБОТИ

У «**Вступі**» визначаються об'єкт і предмет дослідження, обґрунтовується його актуальність, формулюються мета і завдання, висвітлюється історія лінгвістичного опрацювання теми. Розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, названо методи і методiku дослідження, схарактеризовано джерельну основу та вказано на апробацію результатів дослідження.

У першому розділі «*Розвиток кириличної правописної традиції в XI – XVIII ст. у зв'язку з формуванням фонетичної системи української мови*» зазначається, що в основі української правописної традиції лежить слов'янське кириличне письмо, яке не завжди відповідало звуковим потребам живої мови. Народна мова впливала на старослов'янську, збагачуючи виражальні та комунікативні властивості останньої, тому правописна традиція кирилиці була поступово пристосована до звукової системи давньоукраїнської мови й зазнала певних змін. Розвиток місцевих редакцій старослов'янської мови, у тому числі давньоукраїнської редакції, мав своїм наслідком трансформацію традиційної орфографії й вироблення до середини XIV ст. більш-менш однотипного староукраїнського правописного узусу. З кінця XIV – початку XV ст. у староукраїнській конфесійній, а частково й діловій писемності формування правописних норм відбувалося у процесі взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської.

Вагу південнослов'янської системи було підсилено реформою церковнослов'янської мови, проведеною патріархом Тирновським Євфимієм наприкінці XIV ст. у Болгарії та Сербії. Ця реформа мала на меті встановити більш-менш сталі правила правопису, «очистити» церковнослов'янську мову від місцевих нашарувань. Нею посилювався етимологічний струмінь правопису у староукраїнській літературній мові останньої чверті XIV– першої половини XVI ст. Фактично відновлювались на письмі юс великий (ж), редуковані (ь, ъ), буквосполучення жд на позначення [ж'д'], літера в замість п після м (*Олимбъ*), літера д замість т після н (*Андоній*) та ін. Цей вплив приніс південнослов'янський півустав і південнослов'янську (середньоболгарську) орфографію.

З другої половини XVI ст. на зміну візантійсько-християнській культурній добі з її теоцентризмом настала доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Процес гуманізації й демократизації культури, мистецтва, літератури охопив і літературну мову, сприяючи її переходові на основу живого народного мовлення. Слов'янорусська мова, що обслуговувала релігійні потреби, почала поступово втрачати своє пріоритетне значення. Часто писарі, намагаючись писати нею, «збивалися» на українську фонетику й несвідомо або й свідомо відбивали це в орфографії. Виникали переробки старого літературного матеріалу мовою, зрозумілою пересічному читачеві. Цей процес виразно позначився і на житійно-повістевих текстах.

У кінці XVI – XVII ст. важливу роль відіграло опублікування староукраїнських граматик і словників, у яких значна увага приділялася правописним питанням. Хоча згадані філологічні праці дбали про правописну нормалізацію передусім церковнослов'янської мови, проте нормалізаційні спроби значною мірою відбивались і в

правописі тогочасної староукраїнської літературної мови. Українська культура XVIII ст. поступово звільняється з-під впливу церковної ідеології й набирає виразно світського змісту.

Схарактеризовано житійно-повістеву літературу XVI – XVIII ст. як мовний жанр, висвітлено на його матеріалі особливості становлення української фонетичної системи та правопису староукраїнської мови. Розглянуто основні особливості другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу, який почав позначатися на староукраїнській орфографії з кінця XIV ст. і тривав до першої чверті XVII ст. Приділено увагу питанню орфографічної норми в середньовічній українській писемності, у якій відбивалась і живомовна фонетична система. Йдеться про запозичення не тільки певних елементів правил, що переважно базувалися на старогрецькій та старосло'янській традиціях, але й накреслень окремих літер. Звернуто увагу на основні особливості фонетичної та правописної систем у пам'ятках, що широко відбивали риси живого українського мовлення XVI – XVIII ст.; зокрема, вказано на явища впливу граматичних та лексикографічних праць на нормування фонетичної і правописної систем. З'ясовано графічні відмінності нового шрифту у графемах на позначення одного звука, спричинені запровадженням у 1710 році «гражданки» – спрощеного варіанта кирилиці.

У другому розділі *«Розвиток системи вокалізму та його відбиття у правописі житійно-повістевих пам'яток другої половини XVI – XVIII ст.»* досліджено процеси становлення системи вокалізму та відтворення його звукових особливостей засобами кириличної графіки. Здійснено типологічне зіставлення двох мовних традицій – книжної і живої народної, а також двох правописних традицій – староукраїнської та південнослов'янської. Схарактеризовано найважливіші фонетико-орфографічні риси, кожна з яких простежується, починаючи з давньоукраїнської доби. Окрему увагу звернуто на дублетні букви для передавання того самого звука. Визначено ступінь нормативності староукраїнського правопису другої половини XVI – XVIII ст. у процесі відтворення на письмі системи голосних звуків. Висновки підкріплюються відповідними кількісними показниками.

Фонетичне та правописне варіювання ѣ. Виявлено, що писарі ототожнювали звукове значення цієї графеми з українським звуком [i], відбиваючи його в написаннях запозичених слів (*Дмитръѣ, Сѣръѣнь*), у невеликому відсотку написань із плутанням ѣ з и та і (*розѣмити, михи, человический*). Орфографічною ж нормою було вживання ѣ в етимологічній позиції як у коренях слів, так і в афіксах, як під наголосом, так і без нього. Правописна звичка плутати літери ѣ та е або є в наголошеній і ненаголошеній позиціях була поширеною в українському правописі XVI – XVII ст. (*прѣдстоѣщюу, заповедем,*

венчаєтсѧ); її можна пояснити сильним північноукраїнським впливом, а також другим південнослов'янським. Очевидно, під впливом польської мови знаходимо випадки вживання ѣ замість я або ѡ (кнѣженѣи). Досліджувані житійно-повістеві твори фіксують так званий «новий ѣ» на місці етимологічного е (погибѣли). Дослідження і відповідні кількісні підрахунки показали, що виразною, хоча й не переважною у староукраїнській графіці другої половини XVI – XVIII ст. була тенденція замінювати літеру ѣ літерами і (и).

Особливості становлення та графічного відбиття українського звуку [u]. У системі вокалізму досліджуваних текстів [и] належить до послідовно відбитих живомовних рис. У процесі фіксації цього звуку передньо-середнього ряду та високо-середнього підняття на письмі плуталися літери ѡ та и (великѡи – великим, сѡй – сий). Зростання частоти вживання и на місці етимологічного ѡ свідчить про наближення правопису до живої вимови та використання літери и для позначення українського звуку [u]. Пізніше ця традиція закріпилася після виходу граматики О.Павловського (1818) та використання журналом «Основа» фонетичного принципу правопису.

Графічне відбиття етимологічного звуку [i]. Другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив порушив давньоукраїнську традицію вживати між приголосними графему и на позначення етимологічного звуку [i], а перед голосним – графему і, внаслідок чого у XVI – XVII ст. писарі часто писали ці графеми на свій розсуд. Проте кириличною літерою и все частіше почали позначати на письмі звук [и], а літерою і – звук [i]. У пам'ятках XVIII ст. нормою стало передавати звук [i] літерою і, хоча літери і та и при позначенні цього звуку ще плуталися у 30% слів. Етимологічний [i] також, хоча й рідше, передавався літерою ѣ.

Перехід етимологічних о, е в і. Про перехід о, е в і свідчить використання літер и, і та ѣ на місці етимологічних голосних (ниж, первінца, нѣзнал), а також відбиття перехідної стадії процесу, тобто рефлексів у (ю) на місці етимологічного о (муй, привюз). Проте збереження етимологічних о та е залишалося орфографічною нормою і в деяких випадках збереглося в XIX ст., адже повторюється у творах І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка.

Становлення широкого українського звуку [e] та його відбиття на письмі. Однією з основних ознак українського звуку [e] є відсутність пом'якшення приголосних перед ним, проте орфографічними засобами це явище в XVI – XVIII ст. не відбивалося. У житійно-повістєвих пам'ятках літери є та ѣ при написанні не розрізнялися, писарі плутали їх, хоча з XVII ст. виразно постає тенденція (у 64% слів) вживати букву є після приголосних на

позначення нейотованого звука, а букву **є** – на початку слова та після голосного, а почасти після приголосних для позначення їхньої м'якості.

*Перехід **е** в **о** після споконвічно м'яких приголосних.* У пам'ятках XVI ст. збереження етимологічного **є** було нормою, у XVIII ст. його невеликий відсоток можна кваліфікувати як винятки, що трапляються переважно в книжно-традиційному контексті.

Відбиття на письмі звука [a]. Звук [a] з давньоукраїнського періоду передавався буквою **а** на початку слів після твердих приголосних та шиплячих, буквою **ѧ** – після м'яких приголосних, йотований звук [йа] позначався через **ѧ** на початку слів та після голосних. Проте в текстах із другої половини XVI ст. під впливом південнослов'янської орфографії після шиплячих фіксується й буква **ѧ** (*зрѧшиѧ, отрочѧ*), а під впливом живої мови відновлюється м'якість **ц**, хоча й не послідовно (*мєсѧца, ѡца*). У йотованому звукосполученні [йа] (графічно **ѧ** та **ѧ**) наслідком другого південнослов'янського впливу була втрата інтервокального звука [й] у написаннях типу *житіа, архиереа, діавола, чрева еа*. Аналіз правопису житійно-повістевих пам'яток показує, що звук [a] звичайно позначався літерою **а**, йотоване звукосполучення [йа] – буквами **ѧ** та **ѧ**, а в пам'ятках, писаних скорописом, – також графемою **ѧ**, що нагадує сучасне написання.

Букви на позначення звука [o]. У давньоукраїнському правописі **ѡ** або **о** широке писали на початку слів та складів, **ѡ** вузьке – після приголосних. Літеру **ѡ** вживали також у прийменниках, у лігатурі **ѡѡ**; звук [o] зрідка передавали і через **ѡ**. Південнослов'янський правопис кінця XIV ст. спричинив уживання літери **ѡ** між приголосними. Проте проаналізований матеріал свідчить, що південнослов'янські орфограми не відіграли визначальної ролі при відбитті на письмі звука [o]. Писарі з цією метою використовувалися переважно давньоукраїнські зразки, лише послаблені другим південнослов'янським впливом.

Звук [y] та графєми для його позначення на письмі. Графєми на позначення звука [y] вживалися дуже непослідовно, без дотримання вимог староукраїнської орфографії, за якою диграфи треба було писати на початку слів, після голосних та твердих приголосних, а літери **Ѣ, ѣ, ѣ** – між приголосними та в кінці рядка задля економії вільного місця. Графєму **Ѣ** почали вживати у староукраїнський період внаслідок дії другого південнослов'янського впливу. Найуживанішою у XVIII ст. була літера **Ѣ**, яка трапляється у 74% слів, скорописне **ѣ** – у 15%, у решті випадків (11%) натрапляємо на диграф **Ѣѣ**. Зникнення з орфографічного узусу графєм **Ѣ, ѣ, Ѣѣ** пов'язане, найпевніше, з запровадженням у XVIII ст. «гражданки».

Редуковані в орфографічній традиції XVI – XVIII ст. Орфографічною нормою XVI – XVIII ст. було збереження голосного **ѣ** у префіксах і прийменниках (*разъмыслѣ, сътворит, въ градѣх, къ симь*) та в кінці слів, але не в місцях занепаду редукованих. Після другого південнослов'янського впливу у староукраїнських пам'ятках закріплюється вживання паєрка на місці **ѣ** і **Ѣ** (*мерт'вого, в'зираѣ, ин'шим*). Проте частіше редуковані зникають безслідно (*всіх, безпечальное, праздник*). Із вивченого матеріалу можна зробити висновок, що з XVII ст. орфографічною нормою поступово ставало використання **Ѣ** для пом'якшення попереднього приголосного, тобто в ролі «м'якого знака», а **ѣ** за традицією, встановленою М.Смотрицьким – для позначення кінця слова.

Досліджуються також фонетичні процеси, не пов'язані з особливостями їх графічного відтворення: повноголосся (наявність неповноголосих форм у текстах XVI – XVIII ст. вказує на їхнє книжне джерело), вставні та приставні голосні звуки, які виразно вказують на проникнення живомовної фонетики у літературне вживання і формування фонетичної системи української мови.

У цілому в системі вокалізму вже закріпилися основні риси, які згодом стали нормативними в новій літературній мові. Відбулося також їх відображення на письмі як правописних норм.

У третьому розділі *«Розвиток системи консонантизму та його відбиття у правописі житійно-повістевих пам'яток другої половини XVI – XVIII ст.»* висвітлено процес становлення найважливіших рис системи приголосних української мови та відтворення їх звукових особливостей засобами кириличної графіки. Для аналізу дібрано риси, за якими простежуються закономірності відтворення приголосних звуків засобами орфографії: функціонування і графічне позначення звуків [g], [h] та [f]; передавання на письмі м'якості і твердості приголосних; асимілятивно-дисимілятивних процесів; протетичних приголосних; нескладових [ŷ] та [ĭ] тощо. Визначено ступінь нормативності староукраїнського правопису другої половини XVI – XVIII ст. у процесі відтворення на письмі системи приголосних звуків.

Звуки [g] та [h], їх відтворення на письмі. Житійно-повістеві пам'ятки XVI ст. не розмежовували на письмі питомий фарингальний звук [h] та звук [g]. Проаналізовані тексти XVII ст. засвідчили, що основним засобом передачі фарингального [h] є графема **г**, незалежно від позиції у слові та звукового оточення. Проривний [g] трапляється лише у словах іншомовного походження та передається найчастіше буквосполученням **кг**: *кгреков, квалтоване*. У поодиноких випадках вживаються графемі **г** (*Логгин ѣ*) та **g** (*гостѣ*).

Особливості графічного відтворення звуку [ф]. Літери **ф** та **ϕ** у словах іншомовного походження використовувалися паралельно і позначали звук [ф], рідше вживалася латинська графема **f**. Живомовну адаптацію звуку в житійно-повістевих пам'ятках виявлено з XVII ст.: йдеться про заміну **ф** літерою **п** або звукосполученням **хв** і навпаки (*фала, Степана*).

Другий графіко-орфографічний південнослов'янський вплив на позначення приголосних звуків. Після другого південнослов'янського впливу у правописній обіг повертаються літери **ѣ**, **ѕ**, **ѡ** та **ѵ**. За нашими спостереженнями, ці літери дуже послідовно писалися в усіх словах іншомовного походження, що мали у своєму звуковому складі звукосполучення [кc] та [пc]. Спостерігається їхнє доволі правильне вживання в текстах XVIII ст.

Твердість/м'якість приголосних на письмі. Послідовно проведений аналіз показав, що орфографічною нормою в житійно-повістевих пам'ятках XVI – XVIII ст. була передача твердого дієслівного закінчення **-тъ** відповідно до традицій південнослов'янського правопису, а твердості шиплячих приголосних – відповідно до живомовного звучання. Узвичаєним було й збереження традиційного твердого **ц**, причому м'який **ц** у XVI ст. передавався частіше – у 32%, що свідчить про ще сильні правописні впливи давньоукраїнської доби, не зруйновані другим південнослов'янським впливом і вимогами граматичних праць XVI ст. У XVII ст. цей відсоток значно падає (18%), у XVIII ст. знову частотність написань свідчить на користь живої народної мови – 26%. Традиційна м'якість [p] на письмі під впливом живої мови передається непослідовно. Позначення роздільної вимови (твердості) приголосних **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** перед йотованими голосними не було узвичаєним у правописній практиці XVI – XVIII ст.

Редуплікація приголосних (подвоєння), що виникла внаслідок занепаду редукованих **ь** та **ѣ**, добре представлена в досліджуваних пам'ятках XVI– XVIII ст.; очевидно, це явище стало орфографічним узусом.

Спрощення груп приголосних. Наявність живомовних рис у системі консонантизму та їх відбиття на письмі підтверджується також фактами спрощення в групах приголосних (*носним, серцем*). Проте в більшості випадків сполуки приголосних зберігаються; так, зберігаються на письмі етимологічні традиційні групи приголосних **здн**, **стн** (*праздники, милостникомъ, мѣстцѣ*). Як свідчать кількісні підрахунки, у XVIII ст. при написанні важких для вимови сполук приголосних на етимологію зважали вже значно менше.

Асимілятивно/дисимілятивні процеси. Особливу увагу звертають на себе рефлекси праслов'янських сполук ***dj**, ***tj**, ***sj**. Досліджувані житійно-повістеві пам'ятки XVI ст. фіксують у цьому випадку не живомовні, а книжно-традиційні сполуки ***tj**: *ношти*,

свѣщи. Серед рефлексів ***dj** трапляються як традиційні книжні варіанти: *прихождаше*, *побѣждаемъ*, так і спрощені живомовні: *межж*, *оутврѣженіа*. Фіксацій цих рефлексів у XVIII ст. дуже мало, адже переказ у житіях іде від третьої особи і в минулому часі, але знайдені приклади показові: *наїжджав*, *плаче*, *свѣчу*, *саджав*. У 92% випадків палаталізація відбулася за правилом, решта – інші рефлекси. Цікаво, що сполука ***tj** послідовно дає рефлекс **ч**. Непослідовність маємо зі сполуками ***dj** та ***sj**: неперехідна м'якість інколи тут заступається перехідною, як у південно-східних говірках: *носю*, *просю*, або зберігається давня форма: *хожу*.

На місці сполук «губний +j» послідовно фіксуються сполуки «губний + л'»: *корабли*, *на землю*, *срамла*. У західноукраїнських пам'ятках наявні відмінні рефлекси: *на земи*, *възлюбѣнаго*, *купенаго*.

Найпоширенішим асимілятивним явищем у пам'ятках XVI – XVIII ст. було уподібнення приголосних за дзвінкістю/глухістю у префіксі-прийменнику **із**, внаслідок чого прийменники та префікси **съ** та **изъ** злилися в один і дали різні фонетичні варіанти **с-**, **із-**, **зі-**, **іс-**: *исшедь*, *ис Сорокыв*, *исцѣленіа*. У староукраїнській писемності асиміляція за дзвінкістю відбувалася і перед сонорними та голосними: *зодрогнѣтиса*, *з женою безчеснаго*. Писарі за етимологічною традицією постійно вживали прийменник і префікс **от**, тоді як жива мова знала в цих випадках одзвінчення в **од**: *Ѡ толѣ*, *Ѡвержєста*. Факти асиміляції наявні і в інших випадках: *ѡдчинѣ*, *ташко*. У кінці слів дзвінкі приголосні зберігаються з більшою точністю, ніж у середині слів.

Дисимілятивні процеси в українській мові значно менше поширені, їх, як правило, ілюструють питально-відносні займенники **хто** і **що**. Займенник **що** більш уживаний, 67% його вживань у житійно-повістевих пам'ятках XVI – XVIII ст. вказують на фонетичний процес дисиміляції: *што*, *нішто*, подальшої прогресивної асиміляції у **що** пам'ятки не відбивають; у решті випадків (33%) вжито книжно-традиційний займенник **чъто** із відбиттям занепаду редукованого: *ч'то*, *ничто*. Асимілятивно-дисимілятивні фонетичні зміни у займенику **хто** не виявлені.

Лабіалізація [л] > [ľ] у пам'ятках XVI ст. найкраще представлена приголосними в кінці дієслів минулого часу. У них старослов'янський кінцевий склад **лъ** у живій українській вимові перетворився у **в**: *призвав*, *взав*. Написань, що підтримують живу вимову, приблизно 98%; лише 2% – традиційні написання типу: *спокусил*, *благословил*. У пам'ятках XVII ст. 52% дієслів минулого часу чоловічого роду написано ще за книжними зразками, отже, звук [ľ] не став нормативним. Більшість прикладів XVIII ст. фіксує лабіалізацію [ľ], що на письмі відбивається літерою **в**. Ці форми, поширені в пам'ятках, були послідовно закріплені І.Котляревським як єдина норма нової літературної мови.

Вокалізація [v] > [y̥] > [y]. Вокалізація приголосного [в] пам'ятками XVI ст. не представлена, у XVII ст. чергування в – у відбито в невеликій кількості словоформ: *впала, оупасти оучоний, навчивъ*. Пам'ятки XVIII ст. уже засвідчують чергування фонем /в/ та /у/, а приєднання-префікси **въ** та **оу** злилися в один.

Треба також звернути увагу на відбиття на письмі звука [й̥]. У досліджуваних нами рукописних текстах писарі для позначення цього звука в рядку використовували у 8% літеру латинського алфавіту **j**; у 74% словоформ писали над кириличною літерою **и** вгорі дужечку (літера **й** також часто виносилася над рядок і зображувалася у вигляді двох скісних рисочок над попередньою від **й** літерою: *горки", светоносны"*); у решті випадків писали просто кириличну букву **и**.

Запозичення дз. Лише пам'ятки XVIII ст. фіксують звукосполучення [дз] у кількох словах, що передається у згоді з нормами української мови: *дзвон, дзига*. Воно трапляється виключно на початку слова і не пов'язується з асиміляцією [j].

З аналізу рукописних пам'яток житійно-повістєвої літератури XVI – XVIII ст. випливає, що історичний розвиток системи консонантизму староукраїнської мови, його динаміка, закономірності характеризувалися рядом живомовних особливостей, що виявляються у процесі зіставлення, з одного боку, фонетики, вимови, а з другого – графіки, правопису. Саме тому в пам'ятках спостерігається боротьба двох типів написань – традиційних і заснованих на живій вимові. У цілому в системі консонантизму XVI – XVIII ст. вже були закріплені основні риси, що згодом стали нормативними у новій літературній мові, хоч і слабше, ніж у системі вокалізму.

У «**Висновках**» підкреслюється, що детальний аналіз, здійснений за кожною з названих рис у системах вокалізму й консонантизму, дав можливість констатувати:

1. Виділення періоду XVI – XVIII ст. в історії української мови виявилось плідним з погляду дослідження систем фонетики, графіки і орфографії у їх взаємодії та аналізу співвідношення і функціонування мовних одиниць кожної з них. Увага до книжного типу мовлення, який репрезентують житійно-повістєві пам'ятки, по-перше, розширює джерельну базу досліджень; по-друге, допомагає з'ясувати ступінь проникнення живого мовлення в ці тексти (їх мова в цілому більш книжна і традиційна, ніж, наприклад, ділових); по-третє, надає можливість визначити ступінь нормативності староукраїнського правопису XVI – XVIII ст.

2. Фонологічна система української мови другої половини XVI – XVIII ст. у цілому виступає вже сформованою. Основу її становлять більш-менш типові риси живого народного мовлення, як правило, загальномовні, історично перспективні, згодом закріплені в національній літературній мові.

3. Правописна система української мови другої половини XVI – XVIII ст. ще не є цілком унормованою й перешкоджає проникненню живомовної фонетики в літературне, книжне вживання. Саме тому в досліджуваних пам'ятках спостерігається боротьба двох типів написань – традиційних і заснованих на живій вимові, а отже, і боротьба двох типів правопису – етимологічного та фонетичного.

4. Одержані висновки підтверджуються аналізом вокалізму й консонантизму мови пам'яток. Ступінь нормативності відбиття на письмі цих фонетичних підсистем різний, але різниця не має принципового характеру.

5. Аналіз фонетичних і правописних особливостей збірників житій засвідчує, що в розглянутий період живомовна система вокалізму була більш усталеною в літературному вживанні, ніж система консонантизму. Правопис української мови, що мав тривалу історію формування, у цей час ще не постає виробленою. Незважаючи на те, що для позначення голосних звуків існувало чимало дублетних літер, а для передачі приголосних, за винятком кількох звуків, розшарування не спостерігалось, правопис житійно-повістевих творів другої половини XVI – XVIII ст. при передачі приголосних звуків залишався більше традиційним.

6. У правописі другої половини XVI – XVIII ст. ще був відсутній єдиний принцип, мало місце паралельне використання етимологічних і фонетичних написань. Орфографія поступово долала етимологію, витісняючи з ужитку стару правописну традицію. На це вказує значний відсоток написань, заснованих на фонетичному принципі. Хоча правопис другої половини XVI – XVIII ст. орієнтувався ще на книжну традицію, проте аналіз фонетичних і правописних особливостей житій свідчить, що живомовна фонетика широко закріплювалася в літературному вживанні. У писарській практиці зазначеного періоду закладалися основи фонетичного принципу майбутнього українського правопису.

Вихід «Енеїди» у 1798 р. підсумував правописні пошуки староукраїнського періоду. І.Котляревський написав її значною мірою ще правописом, який використовувався в XVII – XVIII ст. і продовжував старі орфографічні традиції, дещо стерті «гражданкою». Саме вихід «Енеїди» остаточно поставив питання про окремий український правопис та його фонетичні засади.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях;

1. Від життя до історичного роману (спроба лінгвістичного аналізу) // Дискурс сучасної історичної романістики: поетика жанру. Наукові студії. – К.: Київський університет, 2000. – С. 406-415.

2. З історії формування фонетичного принципу сучасного українського правопису //

Сучасні мови і слов'янський світ. – К.: Київський університет, 2000. – С. 34-44.

3. Історичний розвиток староукраїнської орфографічної системи // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 2. – С. 150-160.

4. Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії українських рукописних житійно-повістевих пам'яток XVI ст. // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 4. – С. 97-105.

5. Система консонантизму староукраїнської літературної мови XVI ст. та її відбиття у правописі житійно-повістевих пам'яток // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: Київський університет, 2001. – Вип. 6. – С. 55-64.

6. Становлення фонетичних та орфографічних норм староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. (на матеріалі житійно-повістевих творів) // Вісник Київського славістичного університету. – К.: КСУ, 2003.– Вип. 16. – С. 5-16.

Анотація

Видайчук Т.Л. Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. на тлі правописної традиції (на матеріалі житійно-повістевих пам'яток). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України. – Київ, 2004.

У дисертації досліджено в порівняльно-історичному і типологічному аспектах проблеми розвитку фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. і її графічної та орфографічної реалізації в рукописних житійно-повістевих текстах. Розглянуто явища вокалізму і консонантизму, історію кириличного письма та способи його пристосування до звукової системи української мови. Зіставний аналіз згаданих текстів, мова яких ближча до книжного типу, і рукописної ділової документації, що відображує живе мовлення, дозволив визначити ступінь унормованості фонетичної і правописної систем зазначеного періоду. Дисертацію виконано на основі вперше запроваджених у науковий обіг рукописних пам'яток житійно-повістєвої і ділової літератури.

Проаналізований матеріал виразно свідчить про те, що фонологічна система української мови другої половини XVI – XVIII ст. виступає вже сформованою.

Правописна система у цей період ще не склалася і перешкоджала проникненню живомовної фонетики в літературне, книжне вживання. Саме в писарській практиці XVI – XVIII ст. закладалися основи фонетичного принципу українського правопису.

Ключові слова: вокалізм, друга половина XVI – XVIII ст., звук, історична фонологія, кирилиця, консонантизм, літера, норма, правопис, рукопис, староукраїнська літературна мова, фонологічна система.

Аннотація

Выдайчук Т.Л. Развитие фонетической системы староукраинского языка второй половины XVI – XVIII вв. на основе правописной традиции (на материале житийно-повествовательных памятников). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А.А.Потебни НАН Украины. – Киев, 2004.

В диссертации исследованы в сравнительно-историческом и типологическом аспектах проблемы развития фонетической системы староукраинского языка второй половины XVI – XVIII вв. и его графической и орфографической реализации в рукописных житийно-повествовательных текстах. Рассмотрены явления вокализма и консонантизма, история кириллического письма и способы его приспособления к звуковой системе украинского языка. Сравнительный анализ упомянутых текстов, язык которых более близок к книжному типу, и рукописной деловой документации, отображающей живую речь, позволил определить степень нормированности фонетической и орфографической систем указанного периода, проследить постепенное развитие фонетической системы староукраинского языка и формирования звуковой базы национального литературного языка. Диссертация выполнена на основе впервые введенных в научное обращение рукописных памятников житийно-повествовательной и деловой литературы.

Изученный материал отчетливо свидетельствует о том, что фонологическая система украинского языка второй половины XVI – XVIII вв. выступает уже сформированной. Орфографическая система в этот период ещё не сложилась и препятствовала проникновению фонетики живой речи в литературное, книжное употребление. Именно в писарской практике XVI – XVIII вв. закладывались основы фонетического принципа украинского правописания.

Ключевые слова: буква, вокализм, вторая половина XVI – XVIII ст., звук, историческая фонология, кириллица, консонантизм, норма, правописание, рукопись, староукраинский литературный язык, фонологическая система.

Annotation

Tetjana L. Vydaichuk. Development of Old Ukrainian phonetic system on the basis of conventional spelling of the XVI – XVIII centuries (hagiographic monument of literature).
– Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate in Philology; specialty 10.02.01 – Ukrainian language. – O.O.Potebnja Institute of Linguistics in NAS of Ukraine, Kyiv, 2004.

The dissertation deals with the problems of Old Ukrainian phonetic system development in XVI – XVIII centuries, to wit vowel and consonant systems and their graphic and orthographic representation in hagiographic monuments. The language of these manuscripts is bookish. Comparative analysis of both types of manuscripts – hagiographic and official documents which are structurally and typologically of folk type – is to determine gradual changes in Old Ukrainian phonetic system and formation the basis sound system of national literary language. It is for the first time that manuscript collections of hagiographic and official documents are the object of scientific analysis. And namely they serve as the material for this dissertation.

The work gives a complex and system analysis of the history of Cyrillic script and its adaptation to Old Ukrainian sound-system through numerous changes in spelling which in the middle of the XIV century resulted in uniform orthographic usage. At the end of XIV – in XV centuries the standardization in spelling was stipulated by interaction of both orthographic system – Old Ukrainian and South Slavonic; and in XVI – XVII centuries by works in grammar and lexicography. Later on it was specified “grazhdanka” – a simplified variant of Cyrillic script.

The investigation was provided in both directions – from the letter to understanding of the sound.

The vocal system development and its written representation by means of conventional Cyrillic script was analysed on the vast material of hagiographic works. Special attention was given to: phonetic and graphic modification of ѣ, peculiarities of sound [и] formation and spelling, and that of etymologic [i]; reflex [o] and [e] to [i]; turning [e] into [o] after lax consonants; the order of a number of letters usage for denoting such sounds as [a], [o], [y]. there were analysed the linguistic phenomena, typical of correlation between literary language and live speech.

While analysing the consonant system, there has been selected such phonetic features in spelling formation nature: graphic representation of sound [g], [h] and [ϕ], lax and hard consonants, assimilation, dissimilation, prefixal consonants.

The material studied proves that the phonetic system of the Ukrainian language of the end of XVI century – XVIII century is are fully development one. The orthographic system at that time was not yet development enough to permit the penetration of the phonetic spoken influence into the language of literature. Sufficiently traditional spelling in hagiographic sources reveals three tendencies: etymologically proper (conventional) application of letters, unconventional one but very close to live speech, and violation of traditions tending to bookish sources. Predominance of conventional spelling, as stated by statistical data of the XVI – XVIII centuries, in hagiographic texts happens with [h], [o] and [e] in closed syllables, [e] after hushing consonants and [j]. Distortion of traditions towards the bookish sources is met in cases when letter **ѣ** is changed for letters **е** or **ѧ**, at lack consonant gemination in [j] assimilation, in marking the hardness of consonants in **-ѣк-** suffix, in the inflectional ending of the verb in 3rd person singular and plural present and future tenses. In XVIII century the tendencies change: more often the spelling tends to live speech; the clerks use letters **и** (**i**) instead of **ѣ**, write letter **о** after the hushing consonants, letter **і** instead of **о** and **е**, symbolize hardness of hushing and back consonants. It was the clerks' writing of XVI – XVIII centuries that laid down the foundation of the phonetic spelling of future Ukrainian language.

Keywords: consonantism, Cyrillic script, historical phonology, letter, manuscript, norm, Old Ukrainian literary language, phonology system, second half of XVI – XVIII centuries, sound, vocalism.